НАДГРОБНИТЕ МОГИЛИ В РОДОПИТЕ И ГОРНИТЕ ТЕЧЕНИЯ НА МАРИЦА, МЕСТА И СТРУМА

Георги КИТОВ

На фона на общата неравномерна проученост на тракийските могили в България[1] тази в югозападните райони на страната не буди изненада, макар че тук е проявена п най-висша степен. Донякъде тя е предопределена от географската характеристика на района — по-разнообразна, отколкото в който п да е от останалите. Три долини на реки н двойно повече ограждащи ги планини превръщат Югозападна България в сбор от няколко самостоятелни района, всеки със собствена културно-историческа характеристика, обособяването на всяка от които изисква множество усилия и предстои да бъде направена. Общото между тях е южната ориентация на взаимоотношения с микенските п старогръцките центрове по северното крайбрежие на Егея.[2] В никои друг район на България това не е така ярко отразено в материалната култура, която демонстрира значими отлики в сравнение с тази на север от Балкана или в Югоизточна България.

Макар все още да не е направена инвентаризация на няколкото опита за скициране на археологическа карта, може да се твърди, че наситеността с надгробни могили в земите на Родопите и горните течения па Марица, Места п Струма е съизмерима със средната за страната.[3] Този висок показател е за сметка на неравномерното им разпространение — докато долината на Марица, Средногорието н части от Софийското поле могат да се определят като райони с изключително количество надгробни могили, в други — по планините и в някои части от горните течения на Струма и Места, те се срещат по изключение. По формалната си характеристика (външни белези) могилите в Югозападна България не се различават от тези в останалите краища на страната. Интересът към тях тук възниква по-рано, отколкото където и да е у нас. Това се дължи на обстоятелството, че между София к Пловдив през Югозападна България минава пътят от Европа за Азия и по него твърде много пътешественици са били впечатлени от вну-

шителния брой могилни насипи и техните значителни размери. Това е предизвикало разкопките па австрийски инженери по време на строителството па железницата на барон Хирш.[4] Значително по-рано — през 1851 г., в северните склонове на Родопите, край с, Пастуша (дн. квартал на Перущица) била направена „първата копка" в проучването па тракийски могили в България.[5] На всичко отгоре тя е била официално санкционирана — някой си Никола Мараджи показал разрешение от цариградското правителство, наел работници и започнал да копае Дукова могила край селото — един от най-големите могилни насипи в Тракия с височина над 20 м п диаметър над 120 м. Първите разкопки не били плодоносни. За сметка па това още няколкото опита до края па века се увепчпват с неочаквани резултати — в ями до периферията са открити повече от 10 колесници, а в самия могилен насип — бронзови съдове от средата на първото хилядолетие пр. и. е. В самия край *va* столетието проучванията на Народния археологически музей в София в централната зона на могилата остават отново безрезултатни.[6] Дукова могила, заедно с разположените наблизо десетина могили, сред, които се откроява внушителната Банова могила, оформят перспективен за проучване некропол.[7] По същото време — почти през цялата втора половина на XIX век — на множество епизоди се провеждат разкопки на няколко могили в североизточния край на района — при с. Розовец (Рахманлий), по южните склонове ка Сърнена гора.[8] Достиженията са значителни от всяка гледна точка п освен с една представителна куполна гробница, данните за която са загубени в момента на разрушаването н, преди да е видяна н описана от специалист, са представени п от множество важни паметници на тракийското изкуство, някои от които уникални и до днес. Пръснати впоследствие в Държавния Ермитаж в Ленинград, Кабине де медан в Париж п Софийския археологически музей, а много н завинаги загубени (попаднали в частни колекции или просто унищожени), материалите са първите свидетелства за високите технически и художествени възможности н изисквания па тракийското общество. Впоследствие те са обогатени от откритията в Брезово,[9] Панагюрище,[10] Езерово[11] и др., които сигнализират осезателно присъствието на траките в българските земи и разглежданите райони. Натрупаните материални свидетелства предизвикват появата на множество изследвания върху тракийската култура, конто до 1920 г, с малки изключения имат дилетаптеки характер н са

по-скоро опити за популяризация, отколкото систематични научни изследвания. В този период, на които подхожда характеристиката „първичен",[12] се открояват все пак няколко изследвачи и автори, които надскочиха времето си и направиха сериозни приноси в развитието на тракийската археология и по-конкретно в изследването на могилите и откритите в тях материали и съоръжения. Сред тях са братя Шкорпил заради добросъвестно събраните налични тогава сведения за могилите в България и сериозния опит да бъдат те класифицирани и обяснени. А с труда на Богдан Филов „Паметници на тракийското изкуство",[13] написан преди всичко въз основа на материали от Югозападна България, приключи първият и започна вторият етап в развитието на тракийската археология ----- фактологичният. Филов не само анализира и намери мястото на материалите от Панагюрище, Брезово, Белиякове (Стоян Заимово) и др., но и въз основа на някои от тях прогнозира бъдещите открития и установи зависимостта между паметници от Тракия и Скития.

Периодът след 1920-а (когато впрочем беше създаден и Археологическият институт) до Втората световна война беше особено плодотворен за проучванията на могили в Югозападна България. Преди всичко това се дължи на случайните открития край Дуванлий, които бяха последвани от едни от най-добре проведените и най-плодотворните проучвания на могили у нас под ръководството на Б. Филов и с участието на Иван Велков и Васил Миков.[14] Дуванлийският некропол не само предостави огромен по количество и забележителен по качество материал, но и предложи възможност да бъдат направени наблюдения за погребалните практики в Тракия през желязната епоха. Великолепно представени, чудесно обобщени, обяснени и датирани, находките и съоръженията от Дуванлий, заедно с тези от Мезек,[15] са в основата на по-нататъшното проучване на тракийската култура у нас.

Отново в Пловдивско и по долината на Марица са направени случайни открития или са провеждани успешни разкопки в Малко Белово,[16] Ветрен,[17] Брезово[18] и на други места. Значителна стойност имат проучванията край Байлово в Софийско,[19] откритията край Горяни[20] (дн. Хаджидимово), в Гоцеделчевско по долината на Места. В няколко могили или в техните периферии от Кюстендилско са направени случайни открития, резултатите от които са непълно фиксирани.[21] Те се отнасят предимно за римската епоха. От същото време са и

множество проучени могили в Пловдивско, обикновено също по следите на случайните открития, свързани предимно с името на Борис Дякович.[22]

Преди Втората световна война е натрупан значителен материал, който в огромното си мнозинство невероятно бързо за нашите съвременни представи е пуснат в научно обръщение и в същата пропорция е задоволително обяснен. С това искам да снема обвиненията срещу „буржоазните" учени-археолози, които не познавайки марксизма, били „безпомощни" да интерпретират правилно фактическия материал. Сред тези учени между двете световни войни, проучвали Югозападна България, се нареждат, освен споменатите, и Д. Цончев, Г. Кацаров, Р. Попов.

Комунистическият преврат през 1944 г. задържа развитието на българската тракийска археология с около четвърт век, през което време, макар и направени някои значителни открития, те не бяха задоволително и нормално обяснени, а бяха вързвани в предварително маркирани идеологични схеми. Систематични проучвания на могили в Югозападна България до края на 60-те години почти не са провеждани. На пръсти се броят и епизодичните разкопки преди всичко на Д. Цончев в Оризово,[23] Строево,[24] Поповица,[25] Родопите[26] и на Л. Ботушарова в Песнопой,[27] кв. Филипово[28] и др. в района на Пловдив. Никакви проучвания на могили не са проведени по долините на Струма и Места, в Софийско и на други места от района. Обобщителните трудове и обобщенията в публикациите са белязани от догматизма.

В края на 60-те и началото на 70-те години няколко монографии и статии на Д. П. Димитров,[29] М. Чичикова,[30] И. Венедиков,[31] Ал. Фол[32] и други поставиха началото на съвременния период в проучването на тракийската древност и характеризиращите я преди всичко могили. Започна да набира скорост аналитичното, научно отношение към паметниците, което постепенно се отърсва от марксистките догми и предоставя възможности за обобщителни изследвания със стойност. Зачестиха проучванията на могили в Югозападна България, някои от които в широк обхват и с характерните за систематично изследване белези. За пръв път те обхванаха сравнително равномерно цялата територия на района. За пръв път започнаха през последните години, не на особено широк фронт, но методично и ритмично, проучвания на могили в Родопите. Един екип проучва неголеми могили и плоски некрополи в зна-

чителен хронологически обхват, резултат от което е откриването на множество важни археологически материали и документирането на малко познати или непознати доскоро погребални и други ритуални практики.[33] Друг екип за един месец проучи десетина могили край с. Равногор, при което бяха открити двете най-големи тракийски куполни гробници, два комплекса сребърни украси за конска амуниция, за които се установи, че са свещени дарове, както *и* други съоръжения и материали от къскожелязната епоха.[34] В по-ниските родопски предпланини бяха открити още две гробници — едната куполна,[35] а другата от междинен тип.[36]

По долината на Марица разкопки почти не са провеждани, може би за да компенсират значителната степен на проученост от предишните десетилетия. Доколкото все пак са проучвани могили, резултатите от тях не са достатъчно ефектни или със заслужаващи сериозно внимание научни достижения.

Няколко експедиции проведоха разкопки в Средногорието — в района на Същинска Средна гора. Голям некропол от късноелинистическата епоха беше проучен в района на Панагюрските колонии. Макар и без външно ефектни паметници, той предоставя важни свидетелства за закономерностите в приложението на погребалните обичаи в последните столетия на старата ера.[37]

Разкопките край Панагюрище предоставиха две интересни каменни гробници с особени очертания и малко познати строителни похвати.[38] В същото време те не можаха да решат въпроса за точното местонамиране на старите находки от местността Мрамор, публикувани от Б. Филов в началото на века. Разкопаването на едната половина от могилата (другата беше пощадена заради чудесно очерталия се профил) не подсказа наличието на каквото и да е открито в миналото или новопроучено съоръжение.

На 15 км по па изток, в района на Стрелча, за 4 сезона бяха проучени около 40 могилни насипа,[39] в най-големия от които — този на Жаба-могила, се оказаха скрити два представителни паметника на тракийската гробнична архитектура. Те могат да се сравняват само с гробниците край Мезек, Казанлък и Свещари и представят множество новости в областта на архитектурата и декорацията. Едното съоръжение е все още уникално с пластичната си художествена украса по фасадата и в същото време се нарежда сред най-големите купол-

ни гробници в Тракия. Една колесница четирнколка, три коня в амуниция н 9 големи глинени урни пред фасадата не само обогатяват репертоара на тракийските погребални практики, но и усложняват проблемата за периодизацията на използване на съоръжението. Ако не бяха дълбоките следи от движението на двукрила метална врата върху каменния праг, то щеше да бъде определено, подобно на всички останали, като обикновена гробница. Сега вече, въз основа на наблюденията в Жаба-могила, се поставя въпросът за широкото разпространение в Тракия на гробни съоръжения с характер на мавзолей, храмове, хероони, светилища или с друго, все още непредложено наименование. По-лошо запазено, но с данни за представителност от по-висша степен е второто каменно съоръжение з могилата. Два изумителни по съвършенство на изпълнението релефа па лъвски фигури са фланкирали пиша над входа н доближават декоративната схема от Стрелча с подобни, макар н по-ранни, от Анатолия. Постройката нма три помещения н по план предшествува първата от свещарските гробници, но пък е попе две столетия пс-вапна от нея. Разкопките в Жаба-могила не са завършени, затова точните причини п взаимовръзки около използването на двете гробници са все още скрити под могилния насип. Засега е ясно, че са изградени в готовия преди това могилен насип. Сградата с лъвските плочи е с около столетие по-ранна и блокове от стените и фасадата й — след частично разрушаване, са вградени в куполната гробница. И двата паметника са грижливо ограбени, като злосторниците п времето са пощадили само незначително количество късове от глинени н алабастрови съдове, както п шепа фигурки от глина, сред тях една позлатена лъвска главичка.

В останалите могили край Стрелча са намерени стотици археологически материали н множество съоръжения между началото на първото хилядолетие пр. н. е. п средата на първото от н. е., дори беглото им изброяване с невъзможно в обема на това съобщение. Тук нма място за споменаване само на няколкото сребърни съда (в т. ч. скифос с човешки, животински, растителни и геометрични украси), златен нагръдник с релефни изображения, бронзови съдове п други предмети. Разкопките край Стрелча дадоха основание на някои изследвачи да определят района като един от центровете на тракийската култура.[10] Аз лично подозирам наличието в този край

на представително златарско ателие, чиито сътрудници са изработили освен златните и сребърни предмети от нашите разкопки и апликациите от Мрамор край Панагюрище, ритона от Поройна в Румъния и други значителни паметници на тракийската торевтика.[41]

Софийското поле все още не е представило богати находки, за наличието на които загатна едно откритие почти в чертите на столицата преди двайсетина години.[42] По същия начин напомни за себе си съвсем наскоро долината по горното течение на Струма[43] — дори и след иманярската намеса, в едно изключително интересно гробно съоръжение, най-вероятно от IV в. пр. н. е., са останали и намерени множество метални предмети, сред които украси за конска амуниция с животински изображения. Те са първите, откривани досега по долината на Струма, и освен че запълват една празнина и отхвърлят една необяснима въпросителна, разширяват географския диапазон на находките от този тип в Тракия. Изображенията разширяват и представите за сюжетното разнообразие в произведенията на тракийското изкуство с животински изображения и ще спомогнат за по-пълното им характеризиране и обяснение. Освен това те са още един аргумент в полза на независимото от северно влияние развитие на т. нар. „зверинен“ стил в Тракия.

През последния период на Хаджидимово (Горняни) беше отнета уникалността да се свързва с тракийски могилни находки. Още няколко могили, отново в Гоцеделчевско (Неврокопско), обогатиха тракийските погребални практики и материални свидетелства — преди всичко оръжия и накити.[44] В резултат на тях крайните югозападни райони на днешните български земи все по-осезаемо се приобщават към тракийските културни и художествени традиции.

В хронологическо отношение тракийските могили от Югозападна България са представени също така неравномерно, както и в географско. Видимо географска е преди всичко причината за отсъствието на могили от ранната бронзова епоха — разнообразният, преимуществено планински релеф, без отворени полета със степен характер, не е привлякъл вниманието на носителите на ямната култура и характерните за Северна и някои райони на Югоизточна България ямни могилни некрополи тук не са познати. Единствено по сравнително високите родопски райони все още са известни и са проучени определено число некрополи от късната бронзова епоха.[45] Тези от

края на ранножелязната, цялата късножелязна и римската епоха са сравнително равномерно пръснати, според досегашните проучвания, във всички краища на района. Една пълна и точна карта с разположението на регистрираните могили, проучените от тях и символи за хронологическата им принадлежност, която все още не е направена, не само ще отговори на множество въпроси из областта на тракийската погребална традиция и свързаните с нея проблеми, но и ще може да се получи ясна представа за наситеността на проучванията, въз основа на което ще могат те да се планират и прогнозират. И сега обаче може да се твърди, че могилите в Родопите, горните течения на Струма, Места и Марица и прилежащите им райони са твърде благодатни за бъдещи проучвания и с перспектива да предоставят нови важни свидетелства за тракийската материална древност.

БЕЛЕЖКИ

Т. КИТОВ. Проучванията на тракийски надгробни могили в България. — Векове, 1987, № 5, с. 35 и сл. и пос. там лит.

Т. КИТОВ. Свидетелства за тракийската култура при Равногор. — Векове, 1938, №4, с. 26.

[3] Г. КИТОВ. Тракийските могили. (Подготвена за печат в сб. Тракийска култура.)

[4] П. ГОРБАНОВ. Австрийски археологически разкопки на надгробни могили в Пловдивско през 1871 г. — 100 години Народен археологически музей — Пловдив. Юбилеен сборник II, Пловдив. 1985, с. 198 и сл. и пос. там лит.

[5] Х. и К. ШКОРПИЛ. Могили. - Пловдив, 1898, с. 120 и сл.

[6] И. ВЕКЕДИКОВ. Тракийската колесница. - С., 1960, с. 69 и сл. и пос. там лит.; И. ВЕНЕДИКОВ. Находка от Старо село, Сливенско. - ИАИ, XXVII. 1964, с. 86 и сл.

[7] Напоследък бяха проведени обхождания, в резултат на които всички могили в Района на Паетуша (дн. квартал на Перущица), както и изобщо в община Родопи, са регистрирани и описани. Един от най-големите некрополи е този край Паетуша.

[8] Преглед на разкопките и литературата за тях у Г. Китов. Проучванията. . ., с. 36 и сл.

[9]Преглед у Б. ФИЛОВ. Паметници на тракийското изкуство. - ИБАД, VI. 1916 - 18, с. 3 и сл.

[10]Пак там, с. 14 и сл.

[11]Б. ФИЛОВ. Златен пръстен с тракийски надпис. — ИБАД, III. 1912—13, с. 202 и сл.

[12]Периодизацията в проучванията па тракийските могили у нае е аргументирана и характеризирана у Г. КИТОВ. Тракийските могили.

[13]Тук, бел. 9.

[14]Б. ФИЛОВ, И. ВЕЛКОВ, В. МИКОВ. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. — С., 1934.

[15]Б. ФИЛОВ. Куполните гробници при Мезек. — ИАИ, XI. 1937, с. 1 и сл.

[16]И. ВЕЛКОВ. Новооткрита куполна гробница при с. Малко Белово. — ГНМ, VII. 1942.

[17]И. ВЕНЕДИКОВ. Тракийска гробница при с. Ветрен, Пазарджишко. — *ИАИ,* XV. 1946. Мащабни разкопки в околностите на селото се провеждат през последните години от М. Домарадски и при тях се предвижда проучването и па някои от надгробните могили в района.

[18]И. ВЕЛКОВ. Могилни гробни находки от Брезово. — ИАИ, VIII. 1934 и XII. 1938.

[19]Р. ПОПОВ. Некрополът при с. Байлово — ИБАИ, II. 1922.

[20]В. МИКОВ. Гробна находка от Горняни Неврокопско. — ИАИ, XI. 1937.

[21]И. ВЕНЕДИКОВ. Тракийската колесница. . ., с. 7, и сл., 42 и сл., 67, и пос. там лит.

[22]Б. ДЯКОВИЧ. Тракийска колесница при с. Могилово. — ГПНБ, 1923; СЪЩИЯТ. Могилни находки при Пловдив. — ГПНБ, 1930 и др.

[23]Д. ЦОНЧЕВ. Антична могилна гробница при Оризово. — ГПлНМ, I. 1948.

[24]СЪЩИЯТ. Фракийский склеп в кургане села Строево. — ВДИ, 1956, 1, и Тракийска могилна гробница в Строево. — ГНАМП, 4, 1960.

[25]СЪЩИЯТ. Тракийски некропол при с. Поповица. — ГМПлО, 1, 1954.

[26]СЪЩИЯТ. Тракийско могиляо погребение в Родопите старожелязната епоха. —Археология, 1960, о.

[27]Л БОТУШАРОВА. Погребение с глинен саркофаг при Песнопой. - ГМПлО, 1, 1954,

[28]Л. БОТУШАРОВА, В. КОЛАРОВА. Куполна гробни при Пловдив. — Сб. К. Шкорпил, 1961.

[29]Д. П. ДИМИТРОВ. Троя VII b 2 п балканските трак ски и мизийски племена. — Археология, 1968, № 4.

[30]М. ЧИЧИКОВА. Керамика от старата желязна епоха Тракия. — Археология, 1968, № 4.

[31]И. ВЕНЕДИКОВ, Т. ГЕРАСИМОВ. Тракийското нзку. ЕО. — С., 1973.

[32]АЛ. ФОЛ. Демографска п социална структура на древ Тракия през I хилядолетие по. н. е. — С., 1970.

[33]К. КИСЬОВ. Към въпроса за селищната характеристи на Средни Родопи. — ИМЮБ, 14, 1988, с. 55 и пос. там ли както н няколко представени за печат съчинения на същ автор.

[34]Г. КИТОВ. Свещени дарове в тракийска могила кр Равногор в Родопите. — Изкуство, 1988, № 7; Същият. Св детелства. . ., Същият. Куполните гробници при Равногор Родопите .— Археология, 1989, № *3*.

[35]Край с. Първенец, непубликувана, проучвания на Б. Ч пъров.

[36]Над с. Брестовица. — Б. Чапъров.

[37]А. ДИМИТРОВА, Н. ГИЗДОВА. Тракийски могилни н крополи в Панагюрските колонни при гр. Панагюрище. • ИМЮБ, 1, 1975.

[38]Непубликувани разкопки на П. Теодосиев.

[39]Г. КИТОВ. Тракийска гробница-мавзолей край гра Стрелча. — Векове, 1977, № 1; СЪЩИЯТ. Тракийските могил край Стрелча. — С., 1979; СЪЩИЯТ. Скифосът от Стрелча. - Изкуство, 1979, № 5.

[40]АЛ. ФОЛ. История на българските земи в древност първа част. С., 1981, с. 86.

[41]Г. КИТОВ. Скифосът. . ., с. 28 н сл,

[42]М. СТАНЧЕВА. Тракийска златна купа от София. — Векове, 1975, М. 2; АЛ. ФОЛ. Символично погребение от Казичене. — Изкуство, 1975, № 3—4 и пос. там лит.

[43]Материали, намерени при претърсване на изхвърлената р иманяри почва и при допълнителни разкопки на Лидия Стайкова от Историческия музей в Кюстендил.

[44]М. ДОМАРАДСКИ, Р. ГЕОРГИЕВА и др. Археологически проучвания в Западните Родопи. — Rhodopica, 1, 1976; Д. СТОЯНОВА-СЕРАФИМОВА. Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. — Археология, 1975, № 4 и пос. там лит.; СЪЩАТА. Воинское снаряжение, найденное близи е. Плетена, Благоевградского округа. — Pulpudeva, 1 1976 и пос. там лит.

[45]К. КИСЬОВ. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино, Пловдивска област. (Подготвена за печат) и пос. там лит.